

Maarten Luther

Maarten Luther (Duits: *Martin Luther*) ([Eisleben](#), [10 november 1483](#) – aldaar [18 februari 1546](#)) was een zeer belangrijke [Duitse protestantse theoloog](#) en [reformator](#). Begonnen als [augustinier monnik](#) (1506) die het [sacrament](#) van de [priesterwijding](#) ontvangen had (1507), ontwikkelde hij zich na zijn benoeming in 1508 tot hoogleraar in de [moraaltheologie](#) aan de [Universiteit van Wittenberg](#) tot dé leidende persoonlijkheid van de [Reformatie](#) in het Duitse Rijk. De [publicatie van zijn academische stellingen](#) tegen de handel in [aflaten](#) op 31 oktober 1517 is het symbolische begin van het [protestantisme](#). In 1521 werd Luther [geëxcommuniceerd](#) door paus [Leo X](#). Luthers naam wordt dikwijls in één adem genoemd met de reformatoren [Huldrych Zwingli](#) en [Johannes Calvijn](#).

Maarten Luther geschilderd door [Lucas Cranach de Oude](#) in [1529](#)

Tijdsperiode

In de loop van de geschiedenis zijn er binnen de [Rooms-katholieke Kerk](#) mensen geweest die opriepen tot een volgens hen authentiekere of fundamentele beleving van het geloof. Deze nieuwe dissidente leraren werden vaak slechts plaatselijk gehoord en werden soms vroegtijdig gestopt door ze te veroordelen als [ketterij](#), waarna in de ergste gevallen martelingen en executies volgden. Voorbeelden zijn [John Wyclif](#) in Engeland, [Johannes Hus](#) in [Bohemen](#); de [Waldenzen](#) in [Frankrijk](#) en de [Moderne Devotie](#) in hanzeatische steden in de Nederlanden en, in deze met name het Noord-Duitse hertogdom Saksen (Luther heeft les gehad op de Latijnse school in Magdeburg die geleid werd door [Broeders des Gemeenen Levens](#) (Brüder vom gemeinsamen Leben' of 'Windesheimer Chorherren' in het Duits)^[1]

Wanneer Luther drie jaar nadat hij in de ban is gedaan een eigen onafhankelijke kerk sticht, wordt hij door velen in het Duitse rijk gevolgd. Duitsland bestond in die tijd uit vele kleine staten met een lokale graaf, bisschop, hertog of koning als heerser, die losjes verenigd waren in het [Heilige Roomse Rijk](#). Velen van deze lokale heersers worden protestant - vaak uit opportunistisch oogpunt: men kan de Kerk en de daarmee verbonden [Keizer](#) van het Roomse rijk als concurrerende machtsfactor uitschakelen. De keus voor Luther wordt ongetwijfeld mede bepaald doordat Luther als noodoplossing de vorsten de positie van de bisschop liet overnemen en hen daarmee grote invloed gaf op de kerk in hun gebied. Het verschaft de lokale machthebbers het goddelijke alleenrecht te besluiten welke religie in hun gebied aangehangen diende te worden. De Katholieke Kerk toont verzet, maar na de [Schmalkaldische Oorlog](#) (1546 - [1555](#)) is er niet veel meer over van de politieke en culturele structuur in Duitsland.

Dat Luther uiteindelijk zo een grote invloed kon hebben heeft verschillende oorzaken:

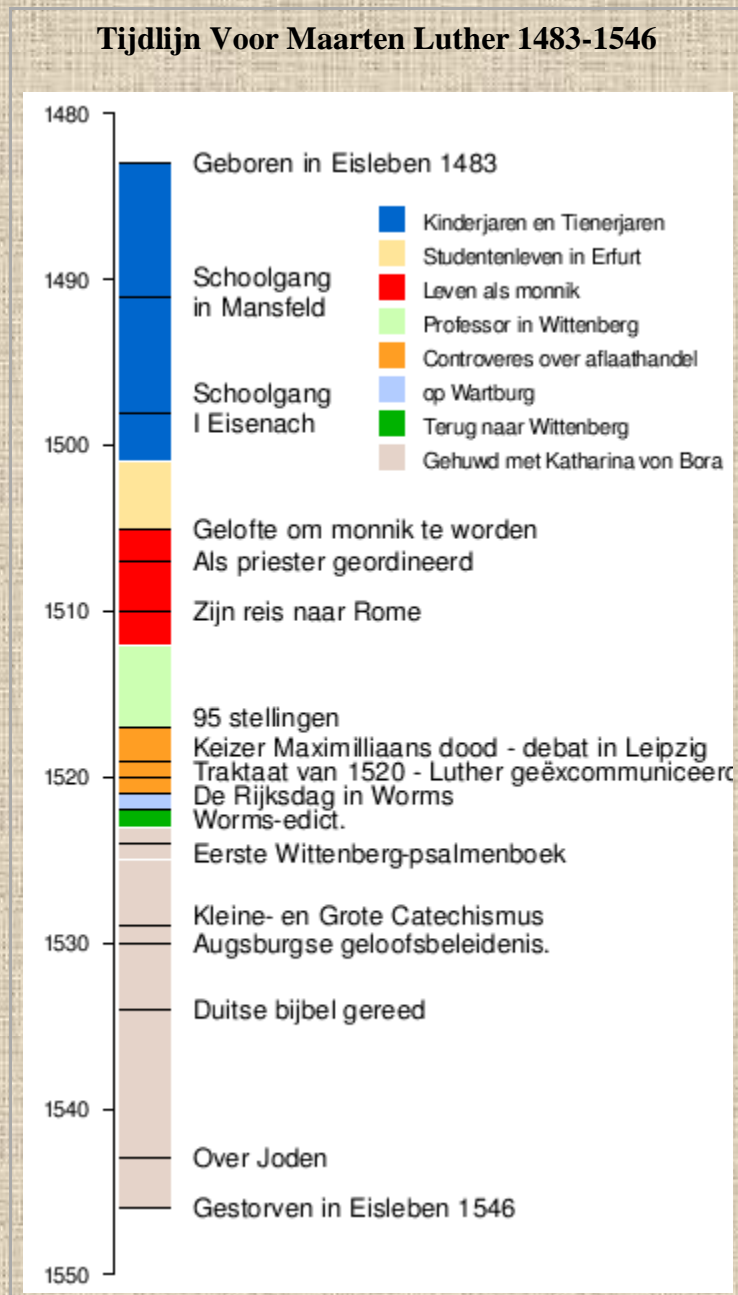
- de drukpers gaf de mogelijkheid nieuwe ideeën snel te verspreiden.
- door conflicten tussen de keizer ([Karel V](#)) en de [paus](#) duurde het lang voordat de tegenstand tegen het Lutheranisme goed was georganiseerd.
- de keizer moest zijn keurvorsten ontzien in een tijd dat hij ze nodig had toen hij oorlog voerde of ten tijde dat er strijd dreigde.

Hierdoor kon de [keurvorst](#) van Saksen Luther in bescherming nemen. Toen deze noodzaak verdween moest de keurvorst hem verstoppen.

- Luther had veel bijval van de [humanisten](#). Zij bestudeerden de klassieke talen. Luther gebruikte voor zijn vertaling van het Nieuwe Testament de door [Erasmus](#) een tiental jaren eerder opnieuw geredigeerde en in drukvorm uit gegeven Griekse tekst daarvan. Dat was iets waar de roomse kerk geen voorstander van was: zij baseer(t/de) haar vertaling van het Nieuwe Testament op de [Vulgaat](#) (dat gebaseerd is op de oudere Griekse tekst) (Erasmus had zijn Grieks geleerd bij de [Broeders des Gemeenen Levens](#) die dat eind 15de eeuw als nieuw vak op de door hen geleide [Latijnse scholen](#) (bijv. in Magdeburg) hadden ingevoerd).
- Luthers Bijbelvertaling van de grondtekst naar de volkstaal was de eerste die sterk verspreid werd. Volksvertalingen bestonden reeds vroeger in de middeleeuwen, maar waren ongelooflijk duur omdat het zeker tot midden 15de eeuw handgeschreven (i.p.v. gedrukte) kopiën betrof. Luthers Bijbelvertaling - met in de voetnoten zijn nieuwe leer - verbreidde zich sneller dan de katholieke reactie.
- er was sterke ontevredenheid:
 - de adel was minder nodig, omdat:
 - het bestuur naar geschoolde juristen ging.
 - de legers werden uitgerust met vuurwapens.
 - het zakenleven, de nieuwe industrieën en het verkeer over grote afstanden vereisten gespecialiseerde financieringsmogelijkheden: de banken.
 - de boeren moesten vroeger een deel van hun opbrengst afstaan, nu echter geld en diensten.
 - de [aflatenhandel](#) betekende een geldstroom uit de Duitse landen, straffeloosheid en een ondermijning van de moraal.
 - de misstanden in de Katholieke Kerk zoals [ambtsverhandeling](#) en ambtencombinaties werden bestreden.
 - de wereldse vorsten hadden de rijkdom van de kerk liever zelf in handen. Het sluiten van de kloosters bracht deze eigendommen aan de wereldse vorsten.
 - de decadente levenswijze en/of de onkunde en onwetendheid van vele geestelijken stuitte velen tegen de borst.

Chronologie

- 10 november 1483: geboren te [Eisleben](#) uit een van boerenfamilie stammende mijnwerkersfamilie. In de loop van de tijden wordt zijn familie vrij rijk en geacht in de omgeving.
- 11 november 1483: Luther wordt gedoopt in de Petrus en Paulus Kerk in Eisleben en wordt genoemd naar de dagheilige [Martinus van Tours](#).
- 1484: Luther brengt zijn jeugd door in [Mansfeld](#), waar hij later in het stadsbestuur wordt gekozen.
- 1488: Luther volgt de Latijnse school te Mansfeld, later in Maagdenburg en in Eisenach. Als jongetje van nog geen 12 jaar spreekt, leest en schrijft hij al vloeiend Latijn.
- mei 1501: op 17-jarige leeftijd wordt hij als student ingeschreven aan de universiteit te [Erfurt](#), met de bedoeling jurist te worden.
- mei 1505: Luther begint met de eigenlijke studie rechten.
- 1505: Luther treedt in het Augustijnenklooster. Later wordt verteld dat hij dit doet naar aanleiding van een belofte tijdens een onweer. Het is het begin van het zoeken naar een genadige God.
- september 1506: na een proefjaar wordt hij in de orde van de augustijner eremieten opgenomen.
- begin april 1507: Luther wordt priester.
- 1508: hij begint filosofie te doceren aan de universiteit van [Wittenberg](#). Hij zet zijn theologische studies voort.
- 1510/1511: Luther bezoekt [Rome](#).
- 1512: zijn prior, Johan von Staupitz, draagt hem op voorgoed naar Wittenberg te komen.
- oktober 1512: Luther wordt 'doctor der Heilige Schrift'.

- 1513-1515: Luther geeft colleges over de [Psalmen](#).
- 1515-1516: Luther geeft colleges over de [brief aan de Romeinen](#).
- 1516: Luther geeft colleges over de [Brief aan de Galaten](#).
- 1517: Luthers [95 stellingen](#) worden gepubliceerd als reactie tegen de [aflaatverkoop](#) van [Johann Tetzel](#), een Dominicaans priester. Luther werd geconfronteerd met mensen die hun zonden kwamen biechten en daarna hun aflaten lieten zien, zodat biechtvader Luther hun geen boetedoening kon opleggen en slechts de vrijspraak (absolutie) kon geven. Het was een vergeven van zonde**straffen** door de paus, door te putten uit de verdienste van de goede werken van Christus en alle gelovigen. Hiervoor was weliswaar berouw nodig, maar het aankopen van de aflaat was voldoende om de zondestraffen kwijtgescholden te krijgen zonder grote persoonlijke inzet. Luther wil deze misstanden aanklagen en rechtzetten en gaat er van uit dat de paus de misbruiken van de aflaatverkoop ook zal veroordelen. De aflaat waartegen Luther reageerde was de [Jubileumaflaat voor de nieuwbouw van de St Pieterskerk](#).
- 1517-1518: Luther geeft colleges over de [brief aan de Hebreëen](#) en nogmaals de Psalmen.
- 1519: In Leipzig vond het beroemde dispuut plaats tussen Luther en diens Wittenbergse collega [Johannes Eck](#) (1486-1543) over het primaatschap van de paus. Eck stelde dat de ontkenning van de goddelijke instelling van dat pauselijk primaatschap Luther op één lijn stelde met [Wyclif](#) en Hus. Luther antwoordde hierop dat 'de leer van Wyclif en [Hus](#) inderdaad veel christelijke en evangelische elementen bevatte'. Daaruit volgde automatisch de conclusie dat het [concilie van Konstanz](#), dat Hus in 1415 op de brandstapel had doen belanden, gedwaald had. Dit bevestigde Luther ook. Met het afwijzen van de onfeilbaarheid van de concilies wees Luther ook elk kerkelijk leerambt af. Enkel de Heilige Schrift (de 'Scriptura') was voor de christenen de enige onfeilbare gezagsinstantie: 'Sola Scriptura!'.
- 1519: De theologische faculteiten van Leuven en Keulen veroordelen, als eerste instellingen van de Christenheid, Luthers stellingen over de aflaat. Luther zou dan ook verwijzen naar de theologen als 'de ezels van Leuven'.
- 15 juni 1520: de dreig**bul** 'Sta op, o Heer' (*Exsurge Domine*), die de veroordelingen door Leuven en Keulen grotendeels herhaalt, wordt bezegeld die 41 uitspraken van Luther verwerpt. Luther moet ze binnen 60 dagen herroepen. Eck brengt de bul naar Duitsland.
- herfst 1520: Luther schrijft in het Duits '[Over de vrijheid van een christen](#)' (Von der Freiheit eines Christenmenschen), wat hij naar [paus Leo X](#) stuurt als een samenvatting van wat hij leert.
- oktober 1520: Luthers boeken gaan in [Leuven](#) op de brandstapel.
- 10 december 1520: Luther antwoordt hierop door buiten de poorten van Wittenberg, bij de zogenaamde [Luthereik](#), deze bul te verbranden, samen met het pauselijk wetboek. Volgens Luther is dit wetboek nu het toonbeeld van tirannie. Wat begon als een streven naar hervorming in vertrouwen op de goede bedoelingen van de paus verandert nu in een totale breuk met de katholieke kerk.
- 3 januari 1521: kerkrechtelijk was de beslissing gevallen: de bul 'Het is de Romeinse Opperpriester toegestaan' (*Decet Romanum Pontificem*) deed Luther in de ban (excommunicatie).
- april 1521: normaal volgde op de [kerkelijke ban](#) de [rijksban](#). De jonge keizer [Karel V](#) wilde trouw zijn aan Rome, maar moest rekening houden met Luthers [keurvorst Frederik de Wijze](#), die hem in bescherming nam. De keizer besloot Luther een vrij verhoor toe te

staan op de [rijksdag](#) in april 1521 te Worms. Luther weigerde iets te herroepen en verklaarde op 18 april dat hij zich alleen 'door getuigenissen der Schrift of duidelijke argumenten' zou laten overtuigen, want zijn geweten was 'gevangen' in Gods Woord. Hij zei dat het 'onzeker en gevaarlijk is, tegen zijn geweten te handelen. God helpe mij, Amen.' Of de uitdrukking 'Hier sta ik, ik kan niet anders' van Luther is, is niet zeker, maar het geeft wel zijn houding weer.

Werkkamer van Luther op de Wartburg

- 26 mei 1521: het keizerlijk edict van 26 mei doet Luther in de rijksban. Luthers keurvorst Frederik had Luther echter reeds in schijn laten ontvoeren en naar de [Wartburg in Eisenach](#) laten brengen. Daar leeft hij bijna een jaar lang als jonker Jörg (hij laat zijn hoofdhaar bijgroeien) en vertaalt hij het Nieuwe Testament in het Duits.
- 1521: Luther vertaalde het [Nieuwe Testament](#) in het Duits. Hij gebruikte de recente kritische uitgave van Erasmus, welke later [textus receptus](#) genoemd werd. De vertaling werd gepubliceerd in 1522.
- 13 juni 1525: hij huwt met een uitgetreden non, kloosterzuster [Katharina von Bora](#).
- 1525: Luther wijst de boerenopstand af (conflict met hun leider [Thomas Münzer](#)) en spoort vorsten aan de boeren bloedig aan te pakken. Hij bevordert de groei van de nationale landskerken (*Landeskirchen*) met visitaties en kerkordes.
- herfst 1529: Landgraaf Filips van Hessen nodigt hem uit om met Zwitserse geloofsgenoten te spreken over onderlinge theologische verschillen.
- 1530: Karel V komt na 9 jaar afwezigheid terug in het Duitse Rijk en vindt dat de beslissing over de Hervorming moet vallen. Op de Rijksdag van Augsburg zal hij alle meningen aanhoren. Luthers medewerker [Melanchthon](#) stelde namens Luther de Confessio Augustana op, de geloofsbelijdenis van de reformatorische beweging. De Confessio was opvallend gematigd van toon, want Melanchthon en de zijnen hoopten op een mogelijke verzoening. Ze waren evenwel niet bereid op de essentiële punten toe te geven. Er werd in Augsburg geen overeenstemming bereikt en het Edict van Worms (1521) werd vernieuwd. De Rijksdag eiste het herstel van het bisschoppelijk gezag en de teruggave van de kerkelijke goederen die door de protestantse vorsten waren geconfisqueerd. Het Rijksdagbesluit werd echter enkel door de katholieke standen ondertekend.
- 1531: Oprichting van het Schmalkaldisch Verbond door de Duitse protestanten tegen Karel V. De vorsten voerden uiteindelijk in 1546-'47 de Schmalkaldische Oorlog. Karel V had door andere oorlogen eerder geen gelegenheid gezien om tegen de protestanten op te treden. De oorlog werd in april 1547 beslecht door een verpletterende overwinning van

Karel te Mühlberg. Toch was dit geen definitieve nederlaag voor de protestanten. In 1551-'52 vond namelijk de Vorstenopstand plaats en in september 1555 zag Karel zich genoodzaakt in de [Godsdienstvrede van Augsburg](#) een compromis te sluiten met de protestanten.

- 1534: vertaling van het [Oude Testament](#). Hij verkoos om de delen die in de Griekse [Septuaginta](#) voorkwamen, maar niet in de Hebreeuwse [Masoretische teksten](#) (de [apocriefen](#)) weg te laten. Deze apocriefen werden later weggelaten door bijna alle [Protestanten](#). Vooral in deze geschriften vindt men 'bewijzen' vóór de Rooms-Katholieke leer.
- 1536: hij stemt in met de '[Wittenbergse Concordia](#)'.
- winter 1546: hij reist naar zijn geboortestad [Eisleben](#) om te bemiddelen in een gravenruzie.
- 18 februari 1546: Maarten Luther sterft te Eisleben en wordt op bevel van zijn keurvorst in de Slotkerk te [Wittenberg](#) begraven.

Theologische opvattingen

Het evangelie is de ware schat van de kerk. Deze stelling, uit de 95 stellingen van 1517, is fundamenteel voor het inzicht in de [theologie](#) van Luther. In de middeleeuwen werd de vraag naar het rechtvaardig zijn voor God (vrijspraak van zonden) ook als deel van de christelijke [verzoeningsleer](#) gesteld. De rooms-katholieke leer ging ervan uit dat het rechtvaardig zijn voor God deels tot stand gebracht kon worden door het in onvoorwaardelijk geloof aan Christus verrichten van goede werken. Goede werken leveren daarmee een bijdrage aan het heil, het behoud. Door slechte werken ([zonden](#)) kon men - zo was de klassieke katholieke opvatting - de heiligmakende genade Gods verliezen. Door bestudering van de Romeinenbrief kwam Luther tot de opvatting dat rechtvaardiging een vrije gave Gods is die God bewijst aan goddeloze zondige mensen. Deze rechtvaardiging is verworven door Christus. De goddeloze krijgt deel aan de verworven gerechtigheid van Christus door het geloof ([Romeinen](#) 1:16,17). Het geloof verenigt met Christus en plaatst daarom de goddeloze weer in de juiste verhouding met God. De zonden worden niet door oprecht berouw (en/of de [Biecht](#)) vergeven, maar door het geloof "bedekt". Deze opvatting is fundamenteel geweest in het leven van Luther. Het doortrekt ook zijn hele theologie. Luther heeft de rechtvaardiging van de goddeloze weer voluit in het middelpunt van de theologie en de prediking geplaatst. Hij dacht hiermee precies in het voetspoor van de vroege Kerk te treden, vooral [Augustinus](#), die eveneens de waarde van goede werken verminderde in het licht van Gods ontfermende genade. Calvijn heeft de rechtvaardiging van de goddeloze verder doordacht en uitgewerkt in zijn [Institutie](#) of onderwijzing in de christelijke religie. Calvijn wordt soms wel Luthers meest systematische [leerling](#) genoemd. De centrale gedachten van Luther komen ook weer terug in de theologie van Calvijn, hoewel er op bepaalde punten, zoals de viering van het [Avondmaal](#), verschillen bestonden.

Luthers theologie werd direct aangevallen door zijn medehumanisten [Erasmus](#) en [Hendrik VIII](#) van Engeland. Hendrik VIII, die later zelf de Paus zou afzweren, werd door Paus Leo X in 1521 geëerd met de titel *Defensor Fidei* (Verdediger van het Geloof), omdat Hendrik een weerlegging van Luthers sacramentenleer schreef: *Assertio Septem Sacramentorum adversus Martinum Lutherum* (Een verdediging (assertie) van de zeven sacramenten, tegen Maarten Luther).

Luther en de vrije wil

Luther kent geen enkele waarde toe aan het persoonlijk oordeel van de mens. In zijn commentaar op de brieven van Paulus aan de Romeinen schrijft Luther:

Waar het op aankomt is dat ons eigen oordeel en onze eigen wijsheid, zich onthullend voor onze ogen, vernietigd moeten worden en uitgeroeid uit ons hart en uit ons ijdel ik.

Alleen indien God Zelf werkt is er hoop op eeuwige redding. Luther vervolgt:

Want God wenst ons niet te redden door ons eigen oordeel en inzicht, maar door een ons vreemd oordeel, door een oordeel dat niet uit onszelf voortkomt en niet uit onszelf ontspringt, maar dat tot ons komt van elders.

De onmacht van de mens tot zelfverlossing wordt door Luther aldus verbeeld: de wil van de mens is als een beest dat bereden wordt óf door God óf door Satan. De strijd om de macht over het beest is een strijd tussen God en Satan, en die strijd voltrekt zich volledig buiten de mens zelf om. In een aanval op de verdediging van de wilsvrijheid door Erasmus schrijft Luther:

Aldus is de menselijke wil, als ware hij een beest tussen beide in. Indien God hem berijdt, wil en gaat hij waarheen God wil. (...) Indien Satan hem berijdt, wil en gaat hij gelijk Satan wil. En het ligt niet in de macht van zijn eigen wil te kiezen, noch voor welke berijder hij gaan wil, noch welke hij zoeken wil. Maar de berijders zelf maken in strijd uit, wie hem voor eeuwig zal bezitten.

Dat lijkt een vrij hopeloze situatie voor de mens. Maar kan de mens misschien toch nog enige invloed uitoefenen? Dat kan alleen door volledige onderwerping aan God in volkomen nederigheid. Door deze opvatting kwam ook zijn uitspraak *Wees een zondaar en zondig dapper, maar geloof nog dapperder in Christus.*

Luther en de maatschappelijke ordening

Maarten Luther getekend door H.F. Helmolt (ed.), History of the World, Volume VII, Dodd Mead 1902

Wat betekende dit voor de maatschappelijke ordening? Luther is bepaald niet onduidelijk:

Zelfs indien de dragers van het gezag slecht zijn en goddeloos, is toch het gezag en zijn macht goed en van Godswege. (...) Derhalve, waar macht aanwezig is en bloeit, daar zij en blijve deze omdat God zo bevolen heeft.

Aan het volk komt niet het recht toe in opstand te komen tegen de [wereldlijke macht](#). Luther:

Hoe slecht het bestuur ook moge zijn, toch zou God het dulden van zijn bestaan verkiezen, liever dan het gepeupel toe te staan te muiten, met hoeveel recht zij ook mogen handelen. (...) Een vorst hoort vorst te blijven, welk een despoot hij ook moge zijn. Hij onthoofdt noodzakelijkerwijs toch maar weinigen, daar hij onderdanen moet bezitten om heerser te kunnen zijn.

De man die zelf rebelleerde tegen de katholieke kerk, maar dit aanvankelijk niet wilde doen, schreef over het rebel zijn:

Laat daarom ieder die moorden, rammeien en steken kan, openlijk of geheim, het goed in gedachten houden dat niets giftiger, nadeliger en duivelser zijn kan dan een rebel.

Luther en het antisemitisme

Luther was volgens veel schrijvers in eerste instantie redelijk positief in zijn oordeel over de [Joden](#). Hij vond het niet vreemd dat de Joden zich nooit bekeerd hadden, omdat de kerk er zo slecht aan toe was dat deze hen alleen maar kon afstoten van het christelijk geloof. Hij verwachtte dan ook dat bij verdere doorwerking van de Reformatie de Joden christenen zouden worden. In 1523 deed Luther nog een aanval op de katholieke kerk over hoe slecht zij de Joden behandeld zou hebben.

Hij bleef echter niet op dit standpunt staan. In 1543 verscheen het pamflet *Over de Joden en hun leugens* (Wider die Juden und ihre Lügen) wat eigenlijk niks anders is dan een aanklacht tegen de Joden. In dit pamflet staan zeven maatregelen die tegen de Joden genomen moeten worden:

1. Synagogen en Joodse scholen moeten in brand gestoken worden.
2. Huizen van Joden moeten afgebroken en verwoest worden.
3. Joodse gebedsboeken moeten afgenomen worden.
4. Rabbijnen en andere Joodse geleerden moet, op straffe van de dood, verboden worden ooit nog iemand het Joodse geloof te leren.
5. Sieraden en geld van de Joden moet afgenomen worden.
6. Joden mogen zich niet meer op straat vertonen.

7. Joden moeten opgepakt worden en in werkkampen gestopt worden.

De afkeer van Luther van de Joden is waarschijnlijk te verklaren uit zijn teleurstelling over het uitblijven van hun bekering. Hij uitte zich echter niet alleen heftig tegen de Joden en was even fel in zijn bestrijding van de [wederdopers](#) en de rooms-katholieken. Volgens de joodse auteur [René Süss](#) kwam het pamflet echter niet zomaar uit de lucht vallen en uitte Luther daarvoor ook al vrij zijn gedachten over zijn afkeer van de Joden^[2]. Volgens hem is er nooit sprake geweest van een ommekeer in zijn denken over de Joden, maar was hij zijn hele leven al anti-Joods. Volgens Lutherkenner [Joop Boendermaker](#) klopt deze voorstelling van zaken niet en was Luther de Joden wel degelijk goedgezind in zijn eerdere jaren. Zo respecteerde Luther in die tijd de [rabbijnen](#) en vanwege zijn uitspraak dat Jezus een Jood was, werd hij door zijn tegenstanders een 'halve jood' genoemd.^[3]

Luthers anti-[judaïsme](#) maakte de lutheranen in de twintigste eeuw ontvankelijk voor [nationaal-socialistische](#) propaganda, die naast het [antisemitisme](#) ook het 'Germaanse' karakter van de reformatie beklemtoonde. Het racistische motief voor de vervolging door de nazi's was echter vreemd aan Luthers theologisch gemotiveerde afwijzing van de Joodse religie. Zijn 'Endlösung' voor de aanwezigheid van Joden in de samenleving was bekering tot het christelijk geloof, niet de [gaskamer](#).

Werken

Voorafgaand aan de Rijksdag te Worms:

- brief aan zijn plaatselijke bisschop (over de aflaten), Hiëronymus Schulz van Brandenburg (niet bewaard)
- brief aan de aartsbisschop Albrecht (over de aflaten) (31 oktober 1517)
- brief aan [Paus Leo X](#) (mei 1518)
- Luther stuurt de stellingen naar zijn vriend, prior Johannes Lang (11 november 1517)
- Preek over de aflaat en de genade (maart 1518)
- Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute, een uitvoerige theologische fundering van zijn stellingen over de aflaat
- brief aan de paus met vorig werk ((mei 1518) om zijn rechtgelovigheid te verzekeren
- *theologica paradoxa*, 28 thesen over de onbekwaamheid van de mens om iets goed te doen, de onmacht van de vrije wil en rechtvaardiging door geloof alleen (deze thesen werden door zijn [leerling](#) Leonard Beier verdedigd onder leiding van Luther op het Heidelbergse dispuut op 28 april 1518 ter gelegenheid van het daar gehouden kapittel van de Augustijnen
 - 23 augustus 1518: paus Leo X vaardigt een breve uit, gericht aan kardinaal Caietanus, om Luther als notoire ketter te dagvaarden
 - Op het dispuut te Leipzig verklaart Luther dat concilies kunnen dwalen, bijvoorbeeld bij de veroordeling van Hus. Dit werd hem door de katholieke kerk zwaar aangerekend. Hierdoor werd de Schrift het enige richtsnoer van het geloof: het 'sola scriptura' werd het formele uitgangspunt van de Reformatie

1519:

- [Het pausdom te Rome](#)

1520:

- [Assertio](#): Luthers antwoord op de bul Exsurge Domine
- [De vrijheid van de christen](#) (Von der Freiheit eines Christenmenschen)

zomer 1520: drie grote programmatische geschriften:

- [Aan de christelijke adel van de Duitse natie over de verbetering van de christelijke natie](#) (Duits)
- [\(Voorspel over\) de Babylonische gevangenschap van de kerk](#) (Latijn)
- [De Babylonische gevangenschap](#) (strijdschrift)
 - Het wordt duidelijk dat Luther niet alleen een hervorming van de Kerk wil, maar fundamenteel dogmatisch anders denkt
 - 28 juni 1519: Karel V tot Duits keizer gekozen, het proces tegen Luther wordt begin 1520 weer opgenomen
 - 3 januari 1521: Luther in de kerkban
 - 16 april 1521: Luther wordt op de [Rijksdag te Worms](#) gevraagd 20 van zijn boeken te herroepen
 - 25 april: de keizer beslist als beschermheer van de kerk op te treden, Luther verlaat de volgende dag Worms
 - 4 mei: geësceneerde overval, Luther naar de Wartburg
 - 26 mei: Luther in de rijksban

Werken tijdens zijn (gedwongen) verblijf te Wartburg (4 mei 1521-3 maart 1522: bijna één jaar)

- commentaar op het [Magnificat](#)
- [de Preekbundel](#): uitleg van de psalmen en de zondagevangeliën
- [de biecht en of de paus macht heeft haar voor te schrijven](#): polemiekt tegen de biechtdwang
- [Antilatamus](#): geschrift tegen de Leuvense theologieprofessor Latomus
- [oordeel ... over de kloostergeloften](#): een gelofte in strijd met de vrijheid is nietig (Luthers vrouw was een ex-non)
- [Misbruik van de mis](#) Luthers felle veroordeling van het "Paapse" [Misoffer](#)
 - - 9 maart 1522: Luther verlaat de Wartburg, ondanks de ban, zonder verlof van zijn keurvorst

1523:

- [De wereldse overheid. Tot hoever men haar gehoorzaamheid verschuldigd is](#)
-

- 1524: Boerenoorlog. Luther spoort aan tot bloedige vervolging van de arme boeren
- 13 juni 1525: Luther treedt in het huwelijk met de gewezen cisterciënzerin Catharina Bora
- velen keren zich af van Luther, begin van Reformatie door de vorsten: landskerk

Andere werken: (onvolledig)

- [Sermoen van de goede werken](#)
- [Over de geknechte wil](#)
- [teksten voor de eredienst](#)
- [Tegen de hemelse profeten, over de beelden en het sacrament](#): een weerlegging van [Karlstadt](#)
- [Vermaning tot vredelievendheid](#)
- kleine en grote catechismus
- vertaling [Nieuwe Testament](#)
- vertaling [Oude Testament](#)
- brief van 8 april 1530 aan Justus Jonas, waarin hij de betekenis van de [Lutherroos](#) uitlegt
- belijdenis 1528
- Over de Joden en hun Leugens, 1543

Luthers wetten

Luther formuleerde een aantal wetten voor de kerk:

- de Bijbel is de enige bron van het geloof (*Sola scriptura*);
- elke gelovige heeft het recht de bijbel op zijn manier uit te leggen;
- de mens kan alleen in de hemel komen door geloof (*Sola fide*);
- de handel van de Kerk in aflaten moet worden afgeschaft;
- de vorst is in elke staat hoofd van de Kerk;
- onderdanen moeten de vorst altijd gehoorzamen, ook als de vorst zich misdraagt;
- het [pontificaat](#) moet worden afgeschaft;
- dankzij het doopsel zijn we allen priester.